

КОНЦЕПТ «ЛЕЛЕКА» В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті проаналізовано орнітологічний концепт «лелека» в українській етнонаціональній картині світу. Дослідження виконане на матеріалі лінгвістичних, етнокультурних, міфологічних джерел та текстів малої прози Є. Гуцала. Встановлено особливості мовної вербалізації вказаної концептуальної одиниці, її семантико-когнітивну та аксіологічну природу.

Ключові слова: концепт «лелека», етнонаціональна картина світу, лінгвоетнокультура, концептуальний смисл, аксіологічна маркованість.

Розвиток когнітивної лінгвістики в останні десятиліття характеризується науковим інтересом до етнічної картини світу, яку часто ототожнюють з національною (І. Голубовська, І. Чернишенко), використовуючи навіть термін “етнонаціональна”. Зацікавлення такою картиною світу зумовлене необхідністю дослідження мови як культурного коду нації, що зберігає скарби національної культури. Вивчення етнонаціональних картин світу демонструють праці М. Алефіренка, С. Воркачова, І. Голубовської, В. Жайворонка, В. Карасика, В. Кононенка, Н. Слухай, О. Шмельова та ін.

З. Попова і Й. Стернін вважають, що національна картина світу виявляється «в одноманітності поведінки народу в стереотипних ситуаціях, в загальних уявленнях народу про дійсність, у висловлюваннях і «загальних думках», у судженнях про дійсність, прислів'ях, приказках і афоризмах» [4, 5]. Аналіз праць, в яких розглядаються проблеми етнічної картини світу, засвідчив, що її вивчають в онтологічному, комунікативно-функціональному, когнітивно-дискурсивному та інших напрямках, зосереджуючи увагу на етнокультурних концептах, окреслюючи систему міфопоетичних смислів у слов'янській культурі, встановлюючи роль відповідних концептів у формуванні індивідуально-авторської картини світу тощо.

За словами С. Єрмоленко, «інформація, що перебуває за межами концептуальної картини світу, передається в різних мовах по-різному, виявляючи в такий спосіб національну специфіку, оскільки універсальні, загальні закони людського мислення не заперечують, а навпаки, підтверджують існування конкретних етнічних мовних картин світу, специфіку сприймання кожним народом навколишнього світу й відображення цього сприймання в певних комплексах понять у відповідних психологічних діях» [1, 391]. Оскільки суб'єктом етнонаціональної картини світу є окремі народи, то їхня кількість залежить від кількості народів, що живуть на землі. Кожна окрема мова певним чином насичена етнічними, національними та історичними компонентами, які формують етнічну картину світу як усього народу, так і його окремих індивідів. Під етнічною картиною світу українців зазвичай розуміють позначену національною специфікою картину, що виражає засобами мови світогляд українського народу й конкретного індивіда, зокрема автора художніх текстів.

Засобом моделювання такої картини світу є етнокультурні концепти, в яких відображене національне сприйняття світу, виражений духовно-емоційний досвід українського народу. Розуміння концепту як ментально зумовленого культурно значущого змісту передбачає розуміння ментальності як світовідчуття в категоріях і формах рідної мови, що об'єднують інтелектуальні та вольові якості національного характеру і що, як вважає В. Колесов, передбачає об'єктивність концептів, національний характер їхнього вияву, збереження й відтворення у свідомості носіїв як певних утворень [2, 18].

Подібної думки дотримуються українські лінгвісти, стверджуючи, що реалізуючись у вербальних образах і символах, концепти зберігають закладені в підсвідомості архетипні знання, нерідко й архаїчні міфологеми, забезпечують інтерпретацію культурних, психолінгвістичних, національно орієнтованих асоціацій і оцінок [3, 116]. Специфіку художніх концептів визначає те, що вони обов'язково включають індивідуально-авторські смисли, репрезентуючи водночас етнокультурні уявлення та світобачення письменника – творця художнього тексту.

Метою статті є проаналізувати концепт «лелека» в українській етнонаціональній картині світу, репрезентованій у малій прозі Є. Гуцала, письменника, що належить до плеяди шістдесятників і є автором збірок оповідань «У лелечому селі», «Лелеченя». Зазначимо, що змалювання рослинного і тваринного світу у творах цього письменника ніколи не сприймалося як засіб “декорації” певних сцен чи епізодів, а виконувало психологічну функцію, оскільки все, про що розповідається, пропускатися митцем крізь людську душу, виражаючи її стани, емоційні реакції тощо. Хто відкріє хоча б одну книгу Є. Гуцала, той відразу зрозуміє, що його талант – це вміння змальовувати навколишній світ, поєднуючи в єдине ціле рослини, тварини та людей.

Більше проза Є. Гуцала є дослідженою в літературознавчому плані (І. Дзюба, Н. Резніченко, М. Слабошпицький, Л. Вороніна). З-поміж лінгвістичних розвідок, присвячених творчості письменника, привертає увагу монографія С. Шуляк «Лексико-тематична парадигма у поетичному ідеолекті Є. Гуцала», в якій дослідниця серед інших розглядає лексико-тематичні парадигми фауни.

Зауважимо, що в українців існує багато прислів'їв, приказок, легенд, казок, пов'язаних із птахами. Особливо наші предки «любили перелітних птахів, які прилітали із вирію-раю: вони були провісниками весни, приплоду, врожаю, добра, здоров'я і щастя» (Войтович, 400). До таких належить лелека, концептуалізований образ якого належить до ядерних в українській лінгвоетнокультурі.

Основним вербалізатором концепту «лелека» в загальномовній традиції виступає номінація *лелека*, хоча відомо й чимало діалектних назв: *чорногуз*, *бусел*, *бузько* (діал.), *гайстер* (діал.), *бушель* (діал.), *жабоїд* (діал.), *боцюн* (діал.), *боцян* (діал.), *дзьобун* (діал.) (ССУМ, 759), в яких експлікуються різні зовнішні та внутрішні ознаки птаха.

У Гуцалових текстах концепт також представлений різними номенами, зокрема загальноновживаною назвою *лелека*: *Лелека на греблі хати при появі Саййори заспокоюється і знову перебирає галуззя в гнізді* (Гуцало 2012, 191) та діалектними номінаціями *чорногуз*: *А віддалік, коло самої води, походжають чорногузи* (Гуцало 2012, 19); *бузько*: *А там бузько як не лягав спати, то й не ліг. Ворушиться, наче ним лиха хвороба ворушить* (Гуцало 2008, 57); *боцюн*: *Боцюн клацає на хаті дзьобом, і той кістяний звук котиться по стрісі, шелестить* (Гуцало 2008, 41).

Трапляються і такі вербалізатори, як *птиця*: *А тобі тільки й треба було – подивитись, як лелека летить, як широкі крила самі несуть таку велику птицю* (Гуцало 2008, 212) і *птах* (*птахи*): *У небі появляється другий лелека, плавно кружляє, знижуючись, і тепер ви обоє [діти] позадирали голови, стежачи за птахами* (Гуцало 2012, 191) та індивідуально-авторські, як-от *повітроплавець*: *Всі вже позивали до пташиних перельотів, як одного разу лелека, покружлявши, опускається на той граб, що росте на подвір'ї в дядька Мальованого, потім якось непомітно такий самий повітроплавець виростає на стодолі в тракториста Гаркуші* (Гуцало 2008а, 151); *господар*: *Коли Андрійко повертався додому пізно, то, помітивши на гребені чіткий силует лелеки, який стоїть на одній нозі, знав, що господар оберігає своє гніздо...* (Гуцало 2008а, 152); *пришелепкуватий*: *– Вродилось якесь пришелепкувате, – казали сусіди* (Гуцало 2008а, 154).

Лелеки, як відомо, не літають поодиночі, вони шукають собі пару, удвох майструють гніздо і вигодовують немовлят. Тому серед імен концепту побутують номенні на позначення самця, самки та їхніх пташенят, а саме: *лелечиха*: *Може, лелечиху шукає?* (Гуцало 2008а, 16); *лелька* та *лелек*: *Що було роботи лельці та лелеку?* (Гуцало 2008а, 12); *лелеченя*: *Ухопиться лелеченя за нижню гілляку сусіднього осокора, тремтить на ній – назад у гніздо хочеться, а боязко* (Гуцало 2008а, 11); *пташенята*: *Одні лелеки засліплені гнівом, що їхнє гніздо посіли, а другі теж сердиті, бо сімейне вогнище своє захищають, пташенят* (Гуцало 2008а, 14); *діти*: *Старі лелеки знову линуть до річки, знову шукають поживу для своїх дітей* (Гуцало 2008а, 11).

Відомо, що ці птахи не живуть по одному, а групуються, літають ключами, тому знаходимо в Гуцалових текстах номінації на позначення зграї лелек, у тому числі індивідуально-авторські, на зразок: *лелечий ключ*: *Весь ключ махає крилами, лелеки курликають, сурмлять у потомлені сурми, а дітлахи, жінки, чоловіки позадирали голови, і в їхніх очах пливе по маленькому лелечиному ключеві...* (Гуцало 2008а, 151); *лелеча хмара*: *Після полудня над Грипечукову хату налетіла лелеча хмара* (Гуцало 2008а, 154); *побратими*: *Ось чорногуз уже вгорі, повертає назад, робить коло над ставом, наче запрошує з собою в політ решту своїх побратимів...* (Гуцало 2012, 19–20).

У СУМі зафіксовано таке значення лексеми *лелека* – «великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами» (СУМ, 474). Етимологія слова «сягає тюркських мов, має звуконаслідувальне походження *laklak*, також припускається звуконаслідувальне походження і на слов'янському ґрунті» (ЕСУМ, 550). Таке тлумачення збігається з уявленням про лелеку практично кожного пересічного (наївного) мовця. Тоді як семантика відповідного концепту включає чимало інших смислів, що формувалися в етносвідомості українців протягом століть.

Передусім у народі із цим птахом пов'язані позитивні уявлення як про священного птаха, «Божу птицю», що символізує щастя, добробут і затишок у домі; вважали щасливою ту родину, на даху хати чи іншої будівлі в садібі якої оселяються лелеки; виступає символом далеких подорожей і мандрівок;... убити лелеку суворо заборонялося: буде посуха або затяжний дощ (Жайворонок, 331–332), і навпаки, щасливим було те село, яке мало хоча б одне лелече гніздо, – його обходитимуть стороною чорні хмари та злі буреломи... Якщо ж лелека несподівано залишає гніздо в дворі й не повертається до нього, то двір і дім цей згодом спорожніють (Багнюк, 727).

Згідно з легендою, одному чоловіку Бог дав мішок із гадами, щоб той його викинув у море, суворо забороняючи розв'язувати його і заглядати всередину. Чоловік із цікавості порушив заборону, і вся нечисть розповзлася по землі. У покарання Бог перетворив людину на лелеку, щоб він збирав і знищував гадів, очищаючи від них землю і світ (СД, 96). Тому, за народними віруваннями, святий обов'язок лелек – знищувати гадів, жаб.

А ще вірять, що лелека приносить до оселі немовлят. Українці вважають, що зимують лелеки у вирії: восени вони відносять туди грішні душі, а весною приносять звідти нові. Своїм прильотом у рідні краї провіщають весну (Багнюк, 727).

Спокійне стояння лелеки на одній нозі справляє враження гідності, задумливості та пильності (чуттєвості), що робить його символом медитації і споглядання.

Все це дозволяє окреслити такі основні смислові компоненти в структурі відповідного концепту: «птах, який має характерну зовнішність і поведінку», «улюблена птиця українців, що гніздиться поблизу їхніх осель», «який оберігає від зла», «той, що знищує гадів і жаб», «птах, який приносить щастя і затишок у дім», «символізує прихід весни, оновлення природи», «той, що виступає провісником нового життя, приплоду, врожаю», «символізує далеку дорогу», «асоціюється з Божою птицею, яку гріх убити», «той, що приносить дітей», «виступає медіатором між світами».

Усе це знайшло підтвердження в інтенціональному полі концепту, реалізованого в індивідуально-авторській картині світу Є. Гуцала. Насамперед автор приділяє багато уваги змалюванню зовнішнього вигляду птахів, їхньої поведінки. Так, у лелек *широкі крила* і самі вони – *великі дзьобаті птиці*, які голосно *курличуть*, видаючи дзьобом *кістяний звук*, *стоять на одній нозі* і т. под. Низка концептуальних ознак есплікується через епітети *цибаті*, *дзьобаті*, *довгоногі*: *На гребені хати завмер на одній нозі дзьобатий лелека...* (Гуцало 2012, 211); *І досі там довгоногі лелеченята вчаться літати, напружено б'ючи повітря молодими крильми* (Гуцало 2008а, 17) або *поважні, пихаті, хитрі: ... чорногузи, мабуть, не злякаються мене, бо дуже вони великі, поважні й пихаті* (Гуцало 2012, 211); *Ох і чорногузи, ох і хитрі!* (Гуцало 2012, 21).

Інформацію про те, що свої гнізда лелеки облаштовують поблизу людських осель та щороку повертаються до них об'єктивують такі концептуальні смисли, як: «ті, що живуть поблизу людей»: *А в нашому селі біля кожної хати – свої лелеки* (Гуцало 2008а, 10); «які завжди повертаються до своїх гнізд»: *Хіба ж не повертались минулого й позаминулого року ті самі лелеки на хату до тітки Секлети Воронай?* (Гуцало 2008, 105). Письменник розширює концептуальну семантику, зауважуючи, що гніздяться лелеки зазвичай у добрих людей: *Лелеки селяться тільки на хатах, де живуть добрі люди* (Гуцало 2012, 191).

З одного боку, автор конкретизує місце, де живуть ці птахи: *На солом'яній стрісі баби Степаниди товчеться лелека* (Гуцало 2012, 191), а з іншого – гіперболізує думку про місце їхньої локалізації, зазначаючи, що це може бути ціле село: *... стало воно [село] одним велетенським гніздом для лелек, і прилітали вони сюди упродовж віків минулих, прилітають тепер, прилітатимуть і тоді, коли вже інші верби тут ростимуть, інші осоки, інші хати стоятимуть, і для інших очей синітиме небо на їхніх крилах* (Гуцало 2008а, 9–10) (концептуальний смисл «село, як велетенське лелече гніздо» представлений у позиції об'єкта зіставлення). Прилітаючи упродовж віків в одне і те ж місце, птахи виступають посередниками між поколіннями. У структурі аналізованого концепту уявлення про це есплікуються в семантичному компоненті «ті, що є медіатором між поколіннями».

У слов'янській міфології побутує уявлення, що лелеки «відлітають на зиму в далекі краї, де, скупавшись у чарівному озері, стають людьми, а весною, скупавшись у другому озері, знову набувають пташиного вигляду і повертаються, тому що Господь у своїй землі заборонив їм виводити пташенят» (СД, 98). Подібну інформацію конотує смисл «ті, що живуть у дивовижному світі й знають те, що не відає людина»: *Здавалося, вони [лелеки] втаємничені у дивовижний світ, куди тобі наказано й позирком однею прокинути. Здавалося, знають те, чого не відає жодна людина* (Гуцало 2008, 100). Міфологічну основу має і концептуальний смисл «ті, що ловлять жаб»: *Походжають [лелеки] серед низької лепешки, ловлять жаб на мілкому* (Гуцало 2012, 19).

Схожість між лелеками і людьми простежується в тому, що живуть вони в основному парами, однаково дбають про своїх дітей. У структурі концепту «лелека» це засвідчують смисли «ті, що символізують родину»: *Знала Киселиха, що лелеки в'ють гнізда тільки в парі, тому переживала, щоб і цей самотній лелека знайшов собі когось* (Гуцало 2008а, 17); «які дбають про лелеченят (годують, охороняють, навчають літати)»: *У дзьобах вони [лелеки] приносять жаб, і малі лелеченята з'їдають їх швидко, наче й не було* (Гуцало 2008а, 11); або *Якщо лелька літала на торфисько чи на річку, на гнізді залишався лелека* (Гуцало 2008а, 152); чи *Лелеки, мабуть, дуже стурбовані, що лелеченя не вчиться літати* (Гуцало 2008а, 154).

Письменник втілює думку, що лелеки – це птахи, «які символізують щастя, вселяють спокій»: ... помітивши на гребені чіткий силует лелеки, ... йому [Андрійкові] ставало добре і затишно (Гуцало 2008а, 152).

Знайшов відображення у структурі концепту «лелека» в досліджуваних текстах також смисл «ті, що приносять дітей»: *Й дивувало: а як лелеки знають – куди, на яке подвір'я нести саме оце немовля, а на яке – інше?* (Гуцало 2008, 99).

Очевидно, усім цим зумовлений інтерес до лелек з боку дорослих і дітей. Вони готові годинами спостерігати за польотом птахів, за тим, як ті майструють свої гнізда, висиджують лелеченят тощо. Це в структурі аналізованої концептуальної одиниці демонструють смисли: «ті, що привертають увагу»: *Завжди в своєму селі (а також у лузі, в полях) приглядався до лелек. Як вони літають, як ходять* (Гуцало 2008, 100); «які подобаються, захоплюють увагу»: *Чомусь найбільше подобається, як чорногузи ширяють у повітрі... зринають догори, так пірнають донизу, що дух захоплює і ввижається, наче туге лопотіння їхніх крил віє в душу збудливим холодком...* (Гуцало 2012, 20). Найбільше вражає політ птаха, зокрема те, як він своїми могутніми крилами розрізає повітря: ... і я чую, як його крила гостро розрізають повітря, і як воно наче сичить, наче сапає від тих дужих помахів... (Гуцало 2012, 19).

Нерідко зазначені концептуальні смисли увиразнюють численні мовно-виражальні засоби, що засвідчують позитивне ставлення письменника до образу лелеки, наприклад у контекстах: *Дивовижні, таємничі птахи!* (Гуцало, 2008, с. 100) або *Літають вони й літають, а ти весь час дивишся вгору, дивишся в блакить, стежачи за їхнім плаванням, за їхніми перелетами, ... і лелеки оті здаються тобі теж синіми, наче на їхніх крилах літало небо* (Гуцало 2008а, 9) (епітети *дивовижні, таємничі, сині*, метафори *лелеки плавають*, порівняння *наче на їхніх крилах літало небо*).

Щодо дітей, то вони часто намагаються наслідувати зовнішній вигляд і поведінку птахів. В оповіданні “Саййора” уявлення про це об’єктивується в описі гри “Бузько і жаба”: *Кожне встас навкарачки і так на чотирьох лапах скаче геть, щоб ти, бузько, не зловив. А ти задираєш одну ногу, береш її в руку й на другій нозі стрибаєш за жабами* (Гуцало 2012, 186) (концептуальний смисл «дитина, яка в грі нагадує лелеку (бузька)» реалізується в позиції об’єкта зіставлення).

Індивідуально-авторське розуміння образу лелеки в малій прозі Є. Гуцала демонструє компонент «той, що є порадином, другом дитини»: *Все не все, тільки ти по молоко постішай, щоб материн терпець не лопнув, – радить лелека* (Гуцало 2008, 49) або *Й линув лелека – чи не баби Степаниди лелека поглядає над Саййорою, щоб із нею нічого не трапилось* (Гуцало 2012, 194).

Концепт «лелека» в національно-мовній картині світу українців є амбівалентним. Переважають у його структурі позитивно марковані смисли. У Гуцалових текстах конотації жалю, смутку, співчуття супроводжують концептуальний смисл «той, що страждає від самотності; самотній, старий»: *Де тільки не висиджував той самотній лелека!* (Гуцало 2008а, 16) чи *За шумів старий лелека, важко опустився, втиваючись пазурами в стріху* (Гуцало 2008а, 16). Певною мірою зміщуються в негативний бік на аксіологічній лінійці такі смислові компоненти, як: «ті, що викликають тривогу»: *Птиці сумовито курликали, і їхній жаль западав у душу, будячи тривогу й непорозуміння* (Гуцало 2008а, 154); «які свідомо йдуть на смерть»: *Моторошно стало Андрійкові, обстало холодом, а в цей час другий лелека, зробивши прощальне коло над землею, також згорнув крила й почав падати дотолу* (Гуцало 2008а, 155) або «птах, в душі якого поселилася туга»: *І в нього [лелеки] гризота якась у душі пташиній, бо чого б то скитатись* [Гуцало 2008а, 17).

Загалом лінгвокогнітивний аналіз концепту «лелека» в етнонаціональній картині світу українців, здійснений на матеріалі художніх текстів Є. Гуцала, продемонстрував, «багатоарусність» концепту, численність його відношень і опозицій, лінгвістичне й культурологічне розуміння, амбівалентну природу як свідчення того, що концепт є об’єктом емоцій, симпатій і антипатій. Перспективність подібних досліджень убачаємо в дослідженні інших орнітологічних концептів та встановленні їхнього місця в українській національно-мовній картині світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
2. Колесов В. В. Ментальные характеристики русского слова в языке и философской интуиции / В.В. Колесов // Язык и этнический менталитет. – Астрозаводск, 1995. – С. 13–18.
3. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : [монографія] / І. В. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2008. – 389 с.
4. Попова З. Д. Язык и национальная картина мира / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2007. – 61 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Багнюк – Багнюк А. Символи Українства / А. Багнюк. – Тернопіль : ТзОВ “Терно-граф”. – 2009. – 832 с.
- Войтович – Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
- Гуцало 2008а – Гуцало Є. П. Лелеченя : [оповідання та вірші] / Є. П. Гуцало / [упоряд. та вст. слово Л. А. Вороніної]. – К. : Знання-Прес, 2008а. – 206 с.
- Гуцало 2008 – Гуцало Є. П. У гаї сонце зацвіло : [оповідання та повісті] / Є. П. Гуцало / [упоряд. та вст. слово Л. Вороніної]. – К. : Знання, 2008. – 239 с.
- Гуцало 2012 – Гуцало Є. П. Хустина шовку зеленого : [повісті, новели, публіцистика] / Є. П. Гуцало. – К. : Український письменник, 2012. – 573 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3. – 552с.
- Жайворонок – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
- СД – Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [Н. И. Толстой (отв. ред.)]. – М. : Международные отношения, 1995. – Т. 1. – 584 с.
- ССУМ – Словник синонімів української мови : в 2 т. / [А. Л. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К. : Наукова думка, 1999. – Т. 1. – 1026 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 4.

В статтє проанализирован орнитологический концепт «аист» в украинской этнонациональной картине мира. Исследование выполнено на материале лингвистических, этнокультурных, мифологических источников и текстов малой прозы Е. Гуцала. Установлены особенности языковой вербализации концептуальной единицы, ее семантико-когнитивная и аксиологическая природа.

Ключевые слова: концепт «аист», этнонациональная картина мира, лингвоэтнокультура, концептуальный смысл, аксиологическая окрашенность.

The article analyzes the ornithological concept "stork" in Ukrainian ethno-national picture of the world. The study was made on the material of linguistic, ethno-cultural, mythological sources and E. Hutsalo's short prose texts. The specifics of language verbalization of the conceptual unit, its semantic-cognitive and axiological nature have been investigated.

Keywords: concept "stork", ethno-national picture of the world, ethno linguistic culture, conceptual meaning, axiology meaning.